

**AVRUPALILARIN XIX. YÜZYIL BAŞLARINDAKİ
İZMİR'LE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ ***

Reinhold SCHIFFER

Çeviren: Çiğdem İPEK

Avrupalı gezginler 19. yüzyılın ilk yarısında İzmir'e vardıklarında, genelde, kendilerini bu yabancı yerlerde birer yabancı gibi hissetmişlerdir. Çok önceleri ticari şirketler, fabrikaların, ticaret merkezlerinin ve konsoloslukların Avrupalı, daha sonraları da Frenk olan çekirdeğini meydana getirmişti. -Levant Kumpanyası bunu daha 1610-1620 yıllarında başarmıştı. Bu kuruluşlar ve etrafında toplanmış olan Levanten topluluğu ziyaretçilere tanıdık bir yere gelmişler izlenimini veriyordu. Bu benzerlikler gezginlerin dillerinin çözülmesine neden olmuştu: Öykülerinde Frenk toplumu şehirde azımlık olduğu halde Türk toplumundan daha çok yer tut yordu bunun nedeni de oldukça açıktır: Gezginlerin barınmak ve yiyecek için başvurabilecekleri yer Frenklerin İzmir'iydi; görenekleri açısından Frenkler misafirleriyle benzeşiyorlardı; konuşulmakta olan birçok dil arasında iletişim de kolaydı ve ev sahipleri konuşkan oldukları kadar misafirperverdiler de.

Öte yandan Türklerin İzmir'i neredeyse tamamen sessizliğe gömülmüştü. Çok az sayıda gezgin Türkçe konuşabiliyordu, Türklerle olan ender ilişkilerini de Levanten tercümanların yardımı aracılığıyla sağlamak zorundaydılar. Eğer Avrupalılar dil engeli nedeniyle Türklerle konuşamıyorsa bu Türklerin soğukluklarından ve yabancılara karşı alışkanlık halini almış güvensizliklerinden böyle bir ilişkiye girmek istememelerine yoruluyordu. Dahası, gezginlerin Türk toplumu hakkındaki oldukça yetersiz olan düşünceleri Türk yaşam biçiminin Avrupalı gezginlere hemen hemen tamamen kapalı olması gerçeğinden

* Reinholt Schiffer, "European Views of Early 19th Century İzmir", *Materialia Turcica*, 12 (1986), 40-61.

kaynaklanıyordu. Türk sosyal yaşamı - erkeklerin ev dışı eğlenceleri değil de aile yaşantısı olarak tanımlanan - geçit vermez duvarlar gerisinde devam ediyordu. Evin kadınlarına ne olursa olsun ulaşamazdı. Gezgınler kulaktan dolma bilgilere güvenmek zorundaydılar ve onlara da Türk aileleri arasında balolar, yemekler ve ziyafetler şeklindeki sosyal ilişkilerin sadece az bir önem taşıdığı söyleniyordu¹.

Bu yüzden 19. yüzyılın başlarındaki İzmir hakkında anlatılanlarda yapısal bir ikilem gözlemekteyiz. İç açıdan bakılacak olursa Avrupalı ve Hıristiyan azınlıkların evlerinde neler olup bittiğinden, dış açıdan ise büyük bir ölçüde sokaklarda ve şehir çevresindeki topluma açık alanlarda yaşananlardan ibaret olan Türk hayatından söz edilir.

Benim incelemem de bu yapıyı izleyecektir ; ilk önce Frenklerin İzmir'i, daha sonra da Türkleri İzmir'i ile ilgili olacaktır. Sonunda da İzmir ve çevresini estetik nesnelere olarak, yani buraların resimsel simgelerinin değerlerini inceleyeceğim.

II

1813 yılında Doğu gezilerinde Lord Byron'un arkadaşı ve yoldaşı olan John Cam Hobhouse, "İzmir'in Frenk mahallesi, *Petit Paris* ismiyle övülmekte ve bu ismi de hak etmektedir"² diye yazmıştır. Hobhouse İzmir'in Paris ismini alma isteğinin sadece Frenkler için geçerli olduğunu fark etmiştir. Sade bir İzmir hemşerisinin "Levant'ın Parislisi" gibi yaşamaya ne isteği ne de olanağı vardı. Daha sonraki Avrupalı gezginler bu kadar dikkatli değillerdi; onların görüşleri İzmir'in bütünüyle geleneksel olarak Doğu'nun yaratması gerektiğine inanılan kültürel başkalık bileşimine ait olmasa bile, bu bileşimin içinde var olduğu yolundaydı. Alphonse de Lamartine şehri, konsolos ve Avrupalı tüccarların, Paris ve Londra yaşantılarını sürdürdükleri Anadolu sahilinde bir Marsilya olarak betimler³. 1828 yılında Charles MacFarlane bir kez daha İzmir ile Paris'in yaygın olan eşitlemesine değinir:

¹ Mac Farlane, Ch., *Constantinople* 1828, I. 91

² Hobhouse, J.C., *Journey Albania Constantinople*, II, 618.

³ Lamartine, A., *Voyage Orient*, VII, 329.

İzmir "*Le Petit Paris du Levant*" ismiyle övünmektedir ve Padişah'ın topraklarındaki diğer şehirlerle karşılaştırıldığında, gerçekten de bu ismi hak edebilir⁴.

Müslümanlar kendileri bile şehirde İslami özelliklerinden çok Avrupalı özelliklerin ağır bastığı görüşündeydi, bu da onların gözünde hiç de iyi bir meziyet değildi. Bu nedenle Adolphus Slade ve diğerlerinin belirttiği gibi şehre "Gâvur İzmir" demeyi alışkanlık haline getirmişlerdi.

Zamanın gezginlerinin Paris benzetmesini tekrar etmelerinin nedeni neydi? Açıkcası bu yersiz bir övünçtü. Hiç bir gezgin Osmanlı şehrinin eksikliklerini gözden kaçırmış olamaz. Paris 19. yüzyıl modernizminin başkentiydi, İzmir ise cansız bir yer. Paris'in resmi ve sivil mimarisi, modern cadde düzeninin yanı sıra tarihi bir merkezi vardı, İzmir'de ise bunların hiç biri yoktu. Paris'in parlak bir kültürel ve entellektüel yaşamı, operaları, konserleri, müzeleri, ressam ve şairleri vardı. İzmir'in kültürel özlemi ise devamlı baloların verilmekte olduğu bir Gazino, gezgin şarkıcılar, bilardo odaları ve *Observateur Ottoman* gibi birkaç yöresel gazeteden ibaretti. Ayrıca belli bir süre için bir italyan tiyatrosuyla, Hollanda hastanesi de boy göstermişti. Bu yüzden, yüksek kültür bu karşılaştırmanın tabanını oluşturamaz. İzmir'in çağdaşları gözündeki Parisli özelliği başka yerlerde, üst-orta sınıf zevkini tatmin etmek için şehrin sunmuş olduğu olanaklarında aranmalıdır. Çünkü Frenklerin büyük bir kısmı bu kategori altında toplanabilirdi: Zengin tüccarlar ve bakmakla yükümlü olduğu kişiler, diplomatlar ve orta dereceli memurlar. Tüm bu insanların istediği ve gezginlerin de söylediklerine göre İzmir'in sunmuş olduğu şey "rahat bir yaşantı" idi. Bir yandan sönük bir entellektüel ihtişamın ürünü olan "rahat bir yaşantı" canlı bir sosyal ilişki ve maddi rahatlıklar temeli üzerine kurulmuştu. Sosyal yaşam düzenli tertiplenen balolar, kağıt oyunları, dedikodu ve kır gezintileri demekti. Bazen, sosyal olaylar, limana uğramış Avrupa gemilerinden gelen subaylar ve bando-ların katılımıyla ek bir parlaklık kazanıyordu. Maddi rahatlıklar, geniş şehir ve kır evlerini, mükemmel bir yerel mutfağı ve Arundell'in 1834'de söylediğine göre⁶ bir servete mal olan Londa ve Paris'in

⁴ MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 80.

⁵ Slade, A., *Turkey Greece*, II, 84. Cp. Warburton, B., *Crescent and Cross*, II, 385; Kinglake, A., *Eothen*, 46.

⁶ Arundell, F., *Discoveries Asia Minor*, II, 418.

"konfor ve lükslerini" içeriyordu. Bu ithal lüksler kuşkusuz ki Frenk-ler için, sadece elde ediliyor olabilme gerçeği nedeniyle Avrupa ile aralarında psikolojik bir bağ yarattığından gerçek değerlerinden daha ileriydi. Levantenler "*Le Petit Paris*" savını inatla savunurken de aynı öznel gereksinim varlığını sürdürmektedir. Şehirli ve "Parisli" hayatı yaşıyormuş gibi yaparak aslında çok-kültürlü bir denizde uygar bir adanın varlığını sağlamlaştırıyorlardı. Bazı gezginler de Avrupa uygarlığının gösterişine kapılarak Asya'nın hiç de kuvvetli bir varlığı olmadığına inanmışlardı. Hatta bazılarının gözleri, İzmir'in Doğulu özelliğini tamamen inkâr edecek kadar kamaşmıştı⁷. Bir gezginin ne kadar anlayışlı olduğu şehrin ne tam Doğulu ne de tam anlamıyla Avrupalı olan karışıklığını fark edebilme yeteneğine göre ölçülebilir. 1836 yılında Anton Prokesh von Osten şu ikili görüşünü öne sürmektedir :

"Sie schneit mir ganz geeignet, dem europaischen Reisenden den Unterschied seiner welt von derjenigen, die er zu betreten kommt, recht deutlich von augen zu stellen, wie sie, in Europa und Asien getheilt, beide hart an einander stellt (...) Vom Pariser Frack bis zum persischen Überwurf-von europaischen Staubhut bis zum stolzen Turban des Emirs (...) -welch' ein Übergang"!⁸

Kişisel gezi öykülerinde yazarın görüş açısı genelde şehrin görüntüsünü belirlemektedir bu da 19. yüzyılda öne çıkarılmış auctorial özneliliğin kaçınılmaz bir sonucudur. Bir gezginin görmek istedikleri ve istemedikleri, deneyimi hakkındaki hisleri gibi gerçekler, inceleyici gücünden çok, öykünün niteliğini belirler. Kısacası gezginlerin çoğu 18. yüzyılın "filozof gezginler"inden çok turist olarak sınıflandırılabilir. Bundan dolayı, zamanı bol olan bu turistler "Levant'ın Parisi"nin hoş yönlerine kapılmışlar ve İzmir'i tamamen boş vakitleri değerlendirmek için varolan bir yer olarak görmüşlerdi. Bu İstanbul hakkındaki, bazen ekonomik yaşamını tamamen gör-

⁷ Schweitzer, G., *Urlaub Orient*, 70 : "in der ganzen europaischen langweiligen Frankensteinadt... ist von der Farbenpracht des Orients nichts wahrzunehmen."

⁸ Prokesh v. Osten, A., *Denkwürdigkeiten Orient*, I, 101 : Bana öyle geliyor ki burası, her iki kıtayı birleştirmekte ve Avrupalı bir gezgine kendi ülkesiyle ayak bastığı İzmir arasındaki farklılıkları en açık bir biçimde gösterebilecek nitelikte bulunmaktadır. Burada Paris'in frakından İran'ın cübbesine kadar... Avrupalı şapkasından sultanların sarığına kadar hepsi bir arada yaşar. Bu ne büyük bir değişimdir ! (ÇN).

mezliğe gelerek varılmış çağdaş görüşlerle benzerlik içindedir. Ayrıca kendilerine "ekonomist gezgin" diyen John Galt gibi gezginler, Avrupa'ya ihraç edilen ve oradan ithal edilen malları gözlemişler ve o yüzden de İzmir'i herşeyden önce büyük bir ticari merkez olarak görmüşlerdir⁹. Gezginler sokak ve pazarlardaki hareketli görüntüleri incelemekten hoşlanınca öyküleri de ister istemez, ekonomik incelemelere ancak bazen başvuran, izlenimci bir yapıya kavuşuyordu. Onların bu işsiz - güçsüzlük görüşleri, ilk elden fakat sadece ilk bakışta edinilmişti. Alfred Wood Levant ile İngiltere arasındaki ticaretin nitelik ve hacmini A History of the Levant Company adlı eserinde anlatmıştır¹⁰. Diğer Avrupalı ulusların Türkiye'ye neler ihraç etmek istediği ve Anadolu'nun İzmir Limanı yoluyla Avrupa pazarlarına neler sunduğu 19. yüzyıl boyunca değişiklikler gösteren bir liste meydana getirmiştir. 1830 yılında John Fuller en ayrıntılı listelerden birini vermiştir :

"İngiltere'den büyük miktarlarda pamuklu ürünler ithal edilmektedir ; ayrıca ev imalatı için ibrişim, kurşun, demir, teneke ve tüm sömürge ürünleri. İngiliz ürünlerinin Türk pazarı için çok pahalı olmasından dolayı yünlü kumaşlar en çok Fransa ve Almanya'dan, cam eşya, kaba çatal bıçak takımları ve kâğıt da Trieste ve İtalyan limanlarından geliyordu.

Belli başlı ihracat maddesi her 20-30 yükünün Londra ve diğer İngiliz limanlarına bir kısmının da Trieste'ye giden kuru yemişlerdi. İncirler Menderes vadisindeki Nazilli ve aydın Güzelhisar'dan geliyordu. Pazara daha tazeyken getiriliyorlardı ...

Kuşüzümü daha çok İzmir Körfezinde bulunan Urla ve Karaburun'dan gelmektedir. Önemli ölçüde yün ve pamuk da ihraç edilmektedir. Pamuk, İngiliz dokumacılar Amerikan ürünlerini tercih ettikleri için, daha çok Fransa'ya ihraç edilmektedir. Bursa'nın ham ipeği, Türk halıları (Uşak adında iç taraflarda bir yerlerde dokunan) ve Ankara'nın tiftik yünü,

⁹ Galt, J., *Voyages 1809 Turkey*. Cp. Hobhouse, J.C., *Journey Albania Constantinople*, II, 616 ; Fuller, J., *Tour Turkish Empire*, 42-44 ; Slade, A. *Turkey Greece*, II, 84.

¹⁰ Wood, A., *A History of the Levant Company*, London, 1964.

hem İzmir'de yerini bulur. Afyon, doğu yönünde beş günlük uzaklıkta bulunan Afyon Karahisar'dan getirtilir ; Amerikalılar büyük miktarda afyonu buradan Çin'e götürürler¹¹.

Fransızlar, İtalyanlar ve Felemenkler gibi belli başlı tüccar ulusların İzmir'de konsolos ve ticaret merkezleri olmasına karşın, görünüşe göre buradaki en önemli ticari kuruluş İngiliz Levant Kumpanyasıydı. Bu kumpanya 19. yüzyıl boyunca İngiliz yünlü kumaşını Türkiye'ye ihraç etmişti fakat 1800 yılları sırasında İngiliz ve Fransız kumaşları Almanya'dan gelen ucuz kumaş tarafından pazardan kovulmuş ve İngilizler yeni ihraç malları bulmak zorunda kalmışlardı. 1812 yılında Galt şunları sıralamıştır : "İşlenmiş şeker, astarlık ince yünlü kumaş (zaten azalmakta olan, R.S.), kahve, çivit, kurşun, teneke , teneke levha ve kök boya"¹². Zamanla İngiliz pamuklu ürünleri en önemli mal durumunu almıştı. Galt sadece İzmir'deki satışları göz önüne alarak ticaret değerinin 1809 yılında 180.000 Sterlin tuttuğunu tahmin etmektedir¹³, oysa resmi kaynaklar, Türkiye'ye yapılan ihracatın değerinin 871-965 Sterline çıktığı zaman, 1830 yılında bu mallarda görülen olağan üstü bir artıştan söz etmektedirler¹⁴. Malların çoğunluğu İzmir limanında giriyordu. Wood, "İstanbul'a bir gemi giderken İzmir'e 10 tanesi birden gidiyordu" der¹⁵ ve İzmir'deki İngiliz işhanında çalışan sayısındaki ani artışa dikkat çeker. Kuruluş 1821 yılına varmadan sadece, en az 25 tüccarı ve bir konsolosu değil, ayrıca bir konsolos yardımcısı, bir din adamı ve bir hekimi barındırıyordu.

Aslında İzmir 19. yüzyılda İngilteresinin büyüyen zenginliğine yakından bağlıydı çünkü İzmir'in pamuk pazarı devamlı gelişmekte olan İngiliz pamuk endüstrisi ve özellikle de dünya pazarlarını ucuz ve parlak pamuklu ürünlere boğan Lancanshire için en büyük kapılardan biriydi. 1835 yılında William Hamilton pazarı gezerken "pamuk ürünleri ve çoğunlukla da Manchester'dan gelme basmalarla dolu İngiliz pazarı denilen bir galeri"ye rastlar¹⁶.

¹¹ Fuller, J., *Tour Turkish Empire*, 43.

¹² Galt, J., *Voyages 1809 Turkey*, 372.

¹³ A.g.y., 374.

¹⁴ Wood, A., *Levant Company*, 194.

¹⁵ A.g.y., 195.

¹⁶ Hamilton, W., *Reserches Asia Minor*, I, 57.

İzmir'in zenginliği şehir nüfusunun artışında da gözlenebilir. 1807 yılında Robert Semple şehrin nüfusunun 150.000 olarak hesaplar ¹⁷ ; Hobhouse aynı sayıya 1813 yılında ulaşır ¹⁸ ; Henry Christmas ise 1851 yılında 180.000 olarak tahmin eder ¹⁹. Salgınlar ve depremelerin neden olduğu gerilemelere rağmen görülen artışın ticarete ve şehrin ticarete yaklaşımındaki - Lamartine'in "vaste et élégant comptoir "i tek amaçlılığına dayandığı kabul ediliyordu. Gezginler, önemli boyutlara ulaşmış olması gereken Türklerin nüfus artışı sebebi konusunda sessiz kalmışlardır. Sonuç olarak Frenklerin İzmir'i ticaretle içiçeydi ve Richard Madden bu gerçeğe alay etmektedir :

"Ruhlarının tüm gücü kuru üzümlere incirler hakkındaki düşüncelerine bağlıdır... Bornova'nın bahçelerini sorarsanız, oradaki incirler hakkındaki bilgi alırsınız ; bu yerin dikkat çekici yerlerini merak ederseniz, sizi incir pazarına götürürler ; politika konusunda bilgi rica ederseniz, size incir fiyatlarının düşük olduğunu söylerler ... nereye giderseniz gidin, baş konu incirler, incirler, incirler !" ²⁰

Her taşın altından incir çıkması elbette gülünç bir durumdur fakat, bu, Frenk toplumunun daha ciddi bir durumunu da ortaya çıkarmaktadır. Politika açısından hiç bir çıkış yolları olmadığından, Frenk topluluğu tüm enerjiyi ticarete doğru yönlendirmek zorundaydı. Belirsiz bir politik statüde olan Frenkler hükümet hatta belediye işlerinden dışlanmıştı ; tehlike anlarında Osmanlı idaresinin merhametine bırakılıyorlardı. Charles Fellow bu durumu açıkça anlatmıştır: Yaşamakta oldukları ülkeye hiç bir katılımları olmadığından, hatta şehrin yerel yönetiminde bile hiç sesleri çıkmadığından buradaki Frenkler düşüncelerini tamamen işlerine adanmışlardır ; tek şansları ellerindeki ürünleriydi ki bu bile iklim ve hükümet tarafından sınırlandırılıyordu ²¹.

Doğru, herhangi bir Avrupalı ülkeyle yapılan savaşlar anında ve özellikle de Yunan Savaşı sırasında Frenklerin İzmir'i genellikle ciddi

¹⁷ Semple, R., *Observations Spain Constantinople*, II, 198.

¹⁸ Rebhous, J. C., *Journey Albania Constantinople*, II, 616.

¹⁹ Christmas, H. *Shores Mediterranean*, III, 94.

²⁰ Madden, R., *Travels Turkey 1824*, I, 146-7.

²¹ Fellows, Ch., *Journal Asia Minor*, 4.

tehlikelerle karşı karşıya kalıyordu. John Carne ve Arundell gibi gezginler tanık oldukları rasgele işlenen cinayetlerin, hırsızlıkların ve yağmaların öykülerini bize aktarmaktadırlar²². Yalnız burada İzmir'deki kitlelerin vahşi eylemleriyle Osmanlı hükümetinin siyaseti ve gâvurlar için alınmış idari tedbirleri birbirinden ayırmalıyız. İzmir valisi Hasan Paşa (MacFarlane onu "ılımlı, hoşgörülü, adil ve kan dökülmesine karşı" diye övmektedir²³) Yunan Savaşı şiddetleri sırasında Rum ve Frenklere karşı dost ve korumacı tavrını korumuştur. Hatta onları gözüdünmüş kalabalıktan korumak için birliklerini göreve çağırarak kadar da ileri gitmiştir²⁴. Prokesch von Osten de İzmir Paşasının 1827'deki Navarin Baskınından sonraki koruyucu ilgisinden söz eder²⁵. Mora ihtilalinden sonra herşey çok kısa bir zaman içinde normale dönmüştü. Ticaret huzursuz bir ortamda gelişemez; hem Frenk toplumu hem de Türk Hükümeti için en hayırlı şey ticaretin aralıksız devamıydı.

19. yüzyılın bir bütün olarak gözden geçirilmesi, İzmir'deki yabancı ve reayanın oldukça sakin olduklarını ve iyi bir yaşamın hiç de öyle uzak bir düşünce olmadığını göstermektedir. Doğal olarak iyi bir yaşam güvencesinde olmakla başlar ve biter, yani yabancı bireylerin güvenliği ve etnik azınlıkların yerleşimiyle. Bu durum hakkında yeterince kanıt vardır. 1830 yılında Fuller şunları öne sürmektedir:

*"Dünyada hiç bir toplum, İzmir'de oturan Frenklerden daha fazla bir özgürlük içinde yaşayamaz-Türklerin gelenek ve hislerine karşı bir takım tecavüzlerde bulunmadıktan sonra hiç kimse hiç bir zaman rahatsız edilmemiştir"*²⁶.

1837 yılında, Hıristiyanların yüz yıllık ticaret merkezinde diğer yerlere nazaran çok büyük saygı gördükleri ve Rum tüccarların tekrar servet yapmak için barış içinde yerlerine yerleşmiş oldukları Slade'in dikkatini çekmiştir²⁷. İki yıl sonra 1839 yılında Fellows, Türklerin

²² Carne, J., *Letters East*, I, 68-8; Arundell, F., *Discoveries Asia Minor*, II, 416-7.

²³ MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 28.

²⁴ Fuller, J., *Tour Turkish Empire*, 46.

²⁵ Prokesch v. Osten, A., *Denkwürdigkeiten Orient*, III, 546-7; 553.

²⁶ Fuller, J., *Tour Turkish Empire*, 46.

Slade., *Turkey Greece*, II, 84-5.

kendilerinin bile daha önce yapmış oldukları gibi artık Hıristiyanlardan sakınmadıklarını ve günlük alış-verişin iki toplum arasında yeni ve tanıdık bir ilişkinin gelişmesine yardımcı olduğunu fark etmişti²⁸.

Avrupalı gezgin için de yüzyıl ilerledikçe korkacak daha az şey kayıyordu. 1715 yılında pek cesur sayılamayacak olan Richard Chandler, "Frenk mahallesine giderken dikkati elden bırakmamak gerek, muhafız olarak bir yeniçeriye yanınıza almak uygun olur" diye uyarıda bulunmaktadır²⁹. 1807 yılında da Semple Akropol'ü ziyaret etmenin tehlikelerine karşı uyarılmıştı³⁰. 1822 yılında ise Arundell "sokaklarda bile yürürmeyi tehlikeli" bulmuştu³¹. Fakat 1839 yılında Fellows "günlük gezintilerini" "Kadife Kale"de saldırıya uğramadan gerçekleştirmişti³². Daha önceleri de Semple İzmir'in, egzotik ile tanışıklığın Türk nüfus arasında "Avrupa giysili bir adam şehrin neresinde olursa olsun dikkat çekmeyecek" kadar bir umursamazlık doğurduğu kozmopolit bir yer olduğunu itiraf etmişti³³. Birçok gezgin İzmir'in hemen hemen tamamıyla suçtan arınmış bir şehir olduğu konusunda birleşmektedirler³⁴. İşte 1842 yılında Hamilton'un hayretle aktardığı bir durum :

"Türk kişiliğinde son zamanlarda meydana gelmiş olan değişim sayesinde İzmir'deki bir ev veya içinde bulunduğu mahalle İtalya ve İspanya'nın herhangi bir bölgesi kadar hatta daha bile güvenlidir" ³⁵.

İşte bu şekilde iyi bir yaşamın temelleri varolmuştu; şimdi bu temelin dokusuna daha yakından bakalım.

Frenklerin kazançlı yönlerinden biri de yerleşim bölgelerinin şehrin ticari açıdan en elverişli ve en ferah bölümünde olmasıydı. Ticari zihniyetli gezginler doğal olarak ana caddesi *Via dei Franci* (veya

²⁸ Fellows, Ch., *Journal Asia Minor*, 8.

²⁹ Chandler, R., *Travels Asia Minor*, 67.

³⁰ Semple, R., *Observations Spain Constantinople*, II, 199. a.g.y., II, 209-10, bir Türk tarafından kaza kurşunuyla vurulma tehlikesiyle.

³¹ Arundell, F., *Discoveries Asia Minor*, II, 416 : Cp. Carne, J., *Letters East*, I, 68-9.

³² Fellows, Ch., *Journal Asia Minor*, 5.

³³ Semple, R., *Observations Spain Constantinople*, II, 199.

³⁴ Chirstmas, H., *Shores Meduerranean*, III, 97 ; MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 90-1.

³⁵ Hamilton, W., *Researches Asia Minor*, I, 59.

İngiliz gezginlerin dediği gibi "Frenk Caddesi") olan Frenk mahallesindeki kordon boyunca uzanan mağazalarla evlerin kazançlı birlikteliğine dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra duygusal gezginler bölgenin güzellik ve letafetiyle ilgilidirler. Hobhouse gerçekçi gözlemcilerle bir örnektir :

"Konsolosların ve önemli tüccarların evlerinin hepsi son derece ferah bir tarzda, üç tarafı avlu veya küçük bahçeyle çevrili tek katlı olarak inşa edilmiştir. Bu binalarda bağdadi kaplama ile çerçevelenmiş çığ tuğlalardan yararlanılmıştır. Mağazalar, ahırlar ve bürolar alt, ailenin oturduğu bölümler de üst kattadır ³⁶. Diğer yandan Slade, kordonun pitoresk görünümüne değinmiştir : Şurada Frenklerin oturduğu sıra sıra evler kuzeye doğru uzanan sahile dizilmiş parlak pencereleriyle ışıl ışıl, konsolosların meskenlerini belirten taç başlıklı gönderleriyle de garip neşe içindedirler" ³⁷.

Bu mahalle Frenklerin akşam gezintilerinde "rahat rahat ve güvenlik içinde nefes almalarına izin veren"³⁸ bir tenhalık sağlıyordu. Ayrıca burada şık mağazalar da bir aradaydı. Aynı zamanda salgın anlarında sözügeçen tenhalık bu geniş alanlı yerleşim bölgesinde bir çeşit koruma görevi de üstleniyordu; gerçi böyle bir tehlike baş gösterince konsolosların ve tüccarların çoğu taşradaki villalarına çekiliyordu. yaz ayları boyunca Frenkler, bazılarının halen daha Bornova'da zarafetle ayakta kalmış olduğu villalarında konaklıyorlardı.

Değişik Avrupalı ulusların İzmir çevresindeki köyler içinde değişik seçimleri vardı. Fransızlar Bornova, İngilizler Buca ve Felemenkler de Seydiköy'ü tercih ediyorlardı ³⁹. Burada villalar sadece salgınlardan kaçmak için bir sığınak değil aynı zamanda sık sık vahşi hayvan avları biçimini alan eğlenceler için de bir ortamdı. Eğer 1808 yılında Thomas Macgill bize doğruyu anlatıyorduyorsa, yüzyıl başında buralar da oldukça önemli miktarda vahşi hayvan olması gerekiyordu:

³⁶ Hobhouse, J.C., *Journal Albania Constantinople*, II, 618. Cp. Fuller, J., *Tour Turkish Empire*, 42.

³⁷ Slade, A., *Turkey Greece*, II, 83.

³⁸ Burgess, R., *Greece Levant*, II, 75.

³⁹ Fuller, J., *Tour Turkish Empire*, 49. Cp. Carne, J., *Letters East*, I, 67.

"Seydiköy şehirden birbuçuk saat mesafede bulunan başka bir şirin köydür ve diğerlerinin arasında da en çok kırsal yapıya uyanıdır. Köy, İzmir'in güneyinde uzun ağaçlarla kaplı yüksek bir dağın doğu yakasına kurulmuştur ; bu dağdaki yürüyüşler çok hoş ve duygusal bir ortamda geçer ve köy Türkçesi "sevgi köyü" anlamına gelen ismini de gerçekten hak etmektedir. Felemenk konsolosunun ve vatandaşlarının burada evleri vardır. Bu çevre dağlarda av için bazen arslan ve kaplana rastlanmaktadır, aslında bu İzmir Körfezini çevreleyen tüm dağlarda böyledir. Sırtlan, ayı ve yaban domuzu ise çokça bulunur" ⁴⁰.

Bu çeşit av sporları tüccar evlerinin genç beylerine, enerjilerini harcayabilmek açısından sağlıklı bir açık hava olanağı oluşturmuşlardır. Fuller'ın söylediğine göre yaşlılar ve hanımlar da refah içindeydiler :

"Bu villaların bir çoğu Avrupalı rahatlıklarla donatılmışlardır. Değişik ulusların kendi anlayışlarına göre sahipleri için tasarlanmış bahçeleri ve eğlence alanları da vardır" ⁴¹.

Bununla beraber Gazino Frenk toplumunun kalbini oluşturuyordu; gezginler hemen buraya doluşurlardı; burası ile ilgili en eğlenceli öyküler Hobhouse ile Fellows'undur. İşte bu "Parisli" yaşamı Gazino'ya dayanıyordu ki bu da oldukça dikkate değer bir noktadır. Sayıları ancak 300-400'ü bulan İzmir'in bu tüccar toplumunun yıllık 5 gine olan aidatları ile bu kulüp işletiliyordu. Donanma ziyaretleri balolar için seve seve geçerli bir gerekçe kabul ediliyordu; çünkü subaylar gemilerinden askeri bandolarını da getiriyorlardı; bu sayede Frenk hanımlar Fransız modasını takip edebiliyorlardı⁴²; yalnız Levanten hanımlar bu balolarda yerel giysileriyle görünüyorlardı. Fellows şunları hatırlamaktadır :

⁴⁰ Macgill, Th., *Travels Turkey*, I. 82.

⁴¹ Fuller, J., *Tour Turkish Empire*, 49.

⁴² A.g.y., 48.

"Gazinodaki balo neşe doluydu : Kadınların bir çoğu ve özellikle orta yaşlı ve yaşlı olanları son derece zarif olan Rum giysilerini giymişlerdi... Sapphire firkateyninden gelmiş olan bando ve üniformaları içinde subaylar salona neşe katıyorlardı. Ben aşağı yukarı saat 1:00'de ayrıldım fakat arkadaşlarının bir çoğunun beşe hatta bazılarının 7:00'ye kadar kalmış olduklarını öğrendim" ⁴³.

Fellows, daha eski gezginlerin anlatmış oldukları, beylerin günün geç ve erken saatlerini içerek geçirmekte oldukları gerçeğinden söz etmekten kaçınmıştır⁴⁴. Hobhouse Gazino'nun daha ciddi eğlencelerinden bahseder :

Burada Avrupa'da çıkan İngiliz gazeteleri hariç tüm gazetelerle dolu bir okuma odası vardır, ayrıca bilardo masalarının bulunduğu başka iki bölüm daha vardır. O gece yemek daveti olanlar tarafından da türlü türlü yiyecek ve içecek de evlerden getiriliyordu. Odalar her gece saat : 8:00'de açılmaktadır. Karnaval süresince üyeler haftada bir tüm saygın Rumların ve eşlerinin dahvetli oldukları balolar düzenlerler⁴⁵.

Eğer Gazino Avrupalılara Avrupa kültürünü çağrıştırıyorduyorsa Levantenlere de son moda gibi görünen şeylerin bir parçası olma hisini veriyordu. Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, yüksek rütbeli Türk memurlar hariç Türk vatandaşlarının çoğu, mecburiyetten bu "Parisli" çekiciliklere karşı kapalıydılar. Fellows İzmir Valisi'nin İngiliz konsolosuna yaptığı ziyareti ve "baloya gitmesine izin verilmesi" yolundaki ricasını anlatmaktadır. Vali, II. Mahmut'un reformlarından sonra mecburen Avrupai biçimde giyinmişti -yani "mavi takım elbise ve kırmızı fes- ve Kadı da kendisine eşlik ediyordu⁴⁶. MacFarlane başka bir validen, "meşhur Kâtipoğlu"dan, onun Gazino'da kağıt oynayıp şarap içtiğinden, tüm balolara devam ettiğinden, "hanımların ateşli bir hayranı" olduğundan ve bu konuda da belli bir başarısı bulunduğunun fısıldandığından, kısacası "davranışlarının harcı-âlem ve beyefendice" olduğundan söz eder ⁴⁷.

⁴³ Fellows, Ch., *Journal Asia Minor*, 5.

⁴⁴ Wood, A., *Levant Company*, 241.

⁴⁵ Hobhouse, J.C., *Journal Albania Constantinople*, II, 619.

⁴⁶ Fellows, *Journal Asia Minor*, 6.

⁴⁷ MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 93.

Rumlar ve Ermeniler, Avrupa değerlerinden uzak çevrelerde yaşamıyorlardı. Etnik gruplar arasında özgür ve rahat bir iletişim vardı ve yıllar geçtikçe İngiliz, Fransız, Felemenk, Alman ve İtalyan aileleri ile aralarındaki bağlar zengin Levanten tüccar kızlarının Avrupalı tüccar ailelerin oğullarıyla evlenmeleriyle kuvvetlendirilmişti⁴⁸. Kültürlerin birbirlerinden etkileşimleri çift yönlü gelişmiştir: Levanteliler Avrupalı davranış ve tadları edinebilmek için çırpınırken Avrupalılar katılık ve görgü kurallarını bir yana bırakıp Doğululaştırılmış bir tembelliğe doğru yumuşamışlardı. Bu, İngiliz din adamı MacFarlane'e erdemli yollarından sapmak gibi görünüyordu ; erdem, ona göre ulusunun en kesin meziyetlerindendi⁴⁹.

Gezginler, katı Avrupa görgüsüyle, sözde Avrupalılaştırılmış ama aslında Doğulu olan hayat biçimi arasındaki zıtlığı, özellikle Frenklerin İzmir'deki hanımları gözlediklerinde hissetmişlerdir.

Daha önceleri İstanbul'daki büyükelçilikte din adamlığı yapmış olan Charles MacFarlane'in eleştirici bir görüşü vardır. O, Levanten hanımların İngiliz hanımlar için şart olan sosyal başarılardan yoksun olduklarını düşünmüştür: Levanten hanımlar piyano çalamıyorlar, şarkı söyleyemiyor ve eğer roman okuyabiliyorlardıysa bile -ki bu olanak kendilerine kütüphane sayesinde verilmişti- bunu yapmayı ihmal ediyorlardı. Onları "gerçekten de bir saatliğine güzel birer eğlencelikten başka birşey olmayacak kadar akılsız ve cahildirler" diyecek kadar alçaltmıştır ki umarım bunları erotik bir anlamda söylememiştir⁵⁰. Yine de tüm bu kusurlarına rağmen Madden'in da gözlemiş olduğu gibi kusursuz birer eş oluyorlardı ve "bir kadının roman okumasını becermeden de iffetli bir eş ve uyumlu bir yoldaş olabileceğini kanıtlıyorlardı⁵¹. Gezginlerin İngiliz görgü kurallarına uyması olanaksızmış gibi göründükleri başka bir farkı da Levanten kadınları genelindeki serbest davranış biçimleri de: genç hanımlar erkek topluluklarına bile katılıyordu, yalnız bir gezginin de istemiye istemiye açıkladığı gibi "bu hoşgöründen hiç bir ahlaksızlık çıkmamaktadır"⁵². Ahlaksızlık fik-

48 Chandler, R., *Travels Asia Minor*, 66 ; Hobhouse, J.C., *Journal Albania Constantinople*, II, 618 Madden, R., *Travels Turkey*, I, 147 ; Wood, A., *Levant Company*, 225.

49 MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 81-2.

50 A.g.y., I, 82-3.

51 Madden, R., *Travels Turkey*, I, 147.

52 MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 83.

rini meydana getiren etken daha çok sosyal şartlandırmanın sonucuydu, bu yüzden kadınlara yakıştırılan ahlaksızlık suçlamalarından birinin oturuş biçimleri olması oldukça ilginçtir. 1834 yılında Charles Gleyre "Angelica" ⁵³ adlı bir İzmir güzelinin resmini yapmıştır. Resim, tamı tamına MacFarlane'in anlatmaya çalıştığı noktayı, tabii ki onun ahlaki nefretini paylaşmadan, canlandırmaktadır :

"Etrafta insan varken bile, "kabul pozisyonu", divanda ayaklarının birini altına alıp diğerini de aşağı sallandırıp oturmaktadır. Yarım düzine hanımı bu garip, kötü hem de edepsiz şekilde yanyana uzun bir divana sıralanmış görürsünüz" ⁵⁴.

Eğer Gleyre'in "Angelica"sı örnek sayılabilecek bir kadınsa o zaman gezginlerin İzmir'li hanımlara yaktıkları güzellemeler abartılmış değildir. Levanten güzelliğini tanımlarken Avrupalı gezginler iki ayrı yöneme başvurmuşlardır. Birincisi Eski Yunan'ın estetik ideali ile kıyaslamaya girişmek, ikincisi de daha uyumlu Doğulu bir ideal için etnik ayrılıkların bir seviyeye getirilmesiydi. Chandler İzmir hanımlarının "antikvari görünüş ve tavırları" olduğuna dikkat çekmektedir; ayrıca "Sappho'nun parçalarından birinde onların pantolonlarından söz edilmiş"⁵⁵ olduğunu da fark etmiştir. Birkaç yıl sonra MacFarlane de bu hanımların türbanlarıyla "zarif İyon. eserleri olan-antik heykellerin stilinde, tıpatıp bir benzerlik"⁵⁶ fark etmiştir. Doğulu olanın betimlenmesinde klasiklere yapılan göndermeler Doğulu yaşamın değişmeyen hatta sonsuz niteliğini ortaya çıkarma görevini üstlenmektedir. Böylece Yunanlıların beaux ideal'ine yakın olmak son derece övünç verici sayılırken aynı zamanda Doğulu bir gelişimi reddettiği için bu çift yönlü bir övgü oluyordu.

Gezginlere, Doğulu güzelliğin ideal kadını, pitoresk olmak zorundaymış, hatta ilk Pitoresk teoristlerinden William Gilpin'in kavramı dar anlamıyla anlatmış olduğu gibi "bir resimde hoş görülebilen bir güzellik"⁵⁷miş gibi, gelmişti. Yani İzmirli hanımlar canlı tablolar gerek

⁵³ Charles Gleyre, "Turkish Woman (Angelica), Smyrna," (Oct., 1834). Lausanne. Kopyası : Mary Anne Stevens, *The Orientalist : Delacroix to Matisse*. Royal Academy of Arts : London, 1984, say. 153, şekil 49.

⁵⁴ MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 84.

⁵⁵ Chandler, R., *Travels Asia Minor*, 66.

⁵⁶ MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 16.

⁵⁷ Carl Paul Barbier tarafından alıntı yapılmıştır. *William Gilpin : His Drawings, Teaching, and Theory of the Picturesque*. Oxford, 1963, say. 102.

sinimini karşılıyorlardı. Güzellikleri açık pencerelerin önüne oturdularında incelenmeliydi. O pencereler ki Kinglake'in de dediği gibi "bu narin cinse gerçekten uygun olan"⁵⁸ yerlerdi. MacFarlane, bir çerçevenin estetik açıdan önemi varsayımını İzmir görüntülerine taşımıştır. Bu görüntülerde hanımlar "şanslarına 'çerçeveleri' -pencereler- içinde görülmüşlerdi"⁵⁹. Aynı zamanda pitoresk bir güzelin uzaktan incelenmesi gerektiği konusundaki başka bir estetik teorisinin varsayımıyla da aynı görüştedir. Kendisiyle bu güzellerle arasına hep bir mesafe bırakarak pek de nazik olmayan bir biçimde bu güzellerin yakından incelendiği taktirde hatalarının saklanamayacağından sihirlerinin kaybolacağını eklemiştir. O halde sanat doğaya yardımcı oluyordu, bu durumda ise sanat, kirpikleri boyayan ve kırkan; pudra ve boyayla görünüşte "zambak ve güller" yaratan kozmetik bir sanat olmuştu. Kısacası "resime benzeyen... bu hanımlar çerçevelerinden dışarı çıkmamalıydı"⁶⁰. Napier, İzmirli hanımların başkentte devamlı bir gelişme gösterenden çok "Doğulu adet ve kılıklar"a bağlı oldukları yolundaki izlenimini de eklemiştir. Napier İzmir'de Lord Byron'un Don Juan'ındaki "Dudu" ile işlemiş olduğu baygın Doğulu güzeliğin ideali- ni bulmuş ve kendi güzellerini de pitoresk bir çerçeve içine yerleştirmiştir.

"Akşama doğru Ermenistan'ın gösterişli güzelleri pencerelerinde görülmeye başlar bunlar "Dudu" görünüşlerinden, mahmur koyu renk gözlerinden ve güzelliklerinden kolaylıkla fark edilir; genel görünüşlerinin bu şehvetli gevşekliği Rum hanımların canlı, çakmak çakmak siyah gözleri karşısında zıtlık göstermektedir"⁶¹.

Rum hanımları Napier'a göre zevksiz ve üzerlerinden dökülen elbiseleri nedeniyle de "peçeli ve rahibe kılıklı kızkardeşlerinden daha alçak gönüllü bir görünüm" içindeydiler. Mecburiyetten dolayı Avrupalı gezginler Türk kadınlarını detaylı bir şekilde betimliyemiyorlardı; "ferace" ve "yaşmak" ları onları tamamen örtüyordu. Napier'ın üzülen bir sonuca bağladığı gibi "en parlak hayal gücüne bile hiç bir şans kalmıyor"du.

Benim, Türklerin İzmir'i ile ilgili öyküm, kaynak eksikliğinden, üzülen belirteyim ki, kadınları çok az içerecektir.

⁵⁸ Kinglake, A., *Eothen*, 55.

⁵⁹ MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 84.

⁶⁰ A.g.y., 16.

⁶¹ Napier, E., *Excursions Mediterranean*, II, 345.

III

Avrupalı gezginlere, Türklerin sosyal yaşantısı kendisini, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, evlerin içinde hatta pencerelerde bile değil, sokaklarda, hanlarda, pazarlarda, kabristanlarda ve şehrin gezinti yerlerinde kendini gösteriyordu.

Türk sokak yaşantısının gözlemcileri 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar simgesel bir anlatımı tercih etmişlerdir. "Üç Türk tüccar" demektense belirli bir "ağırbaşlı Türk"ten veya "haşmetli bir Acem"den söz ederler. Böyle yaparak 18. yüzyılda en çok başvurulan yol olan bilgiyi sıralama yani eldeki malzemenin sınıflandırılması ve dizilmesi usulüne bağlanmış oluyorlardı. Eldeki malzeme İzmir'in renkli ve pitoresk kalabalığından oluşunca bu sınıflandırma belirleyici sosyal ve etnik işaretleri, elimizdeki bu durumda ise giysilerin çeşitliliğini ve renklerini, İzmir'in zengin etnik nüfusunun değişik fizyonomisini izliyordu. Dahası gözlemciler betimlemelerini kendilerine özgü bir şekilde, şehir ile ilgili kendi uzamsal deneyimleri içine gömmüyorlardı yani anlattıkları şeylerde şöyle bir anlatımda bulabileceğimiz "sonra falanca yere oradan da filanca yere gittik" türü bir ardışık düzenleme yoktur. Onun yerine betimlemeleri öznel görüş açılarını yansıtır; gözlemci aynı anda hem uzak hem yakın bir açı seçer. Bu teknik 19. yüzyıl şehir resimciliğinde gittikçe yaygınlaşan "pencereden görünen manzara" açısıyla karşılaştırılabilir. Gezi yazılarında şehir görüntüleri tercih edilmektedir çünkü kır manzaraları için daha çok *tablo* tekniğine başvurmak gerekir. Fellows "Doğu"yu otel odasının penceresinden incelemiştir ⁶²; Hamilton ise pazar yerini uygun bir nokta olarak görmüştür :

"Buradaki en dikkat çekici şey ilginç ve canlı giysilerin çeşitliliğidir, hatta bu giysiler değişik sınıftaki Türkler arasında bile çeşitlilik gösteriyordu; fakat bu çeşitlilik daha çok bu işlek bölgedeki kaynaşan ve toplaşan değişik uluslardan kaynaklanıyordu. Bol cübbesiyle iş tezgâhına eğilmiş ağırbaşlı ve heybetli Türk tüccar ve dükkân sahibiyle kuvvetli, hareketli, neredeyse dev cüsseli, insan sırtının kaldırması olanaksız olan bir yük altında iki büküm olmuş hamal zıtlık yaratıyorlardı.... Diğerlerinininki ne kadar dikkat çekiciydiyse

⁶² Fellows, Ch., *Journal Asia Minor*, 2.

onların elbiseleri de o kadar basitti; çıplak bacakları, beyaz donları ve kirli feslerinin çevresine sarılmış bir parça pamuklu paçavraları tüm giysileriydi. Yine, dağlardan ve Mendere kıyılarından gelen beyaz çıplak bacakları ve bacaklarına sıkı sıkıya otunmuş fakat anlaşılmasız bir şekilde arkada bollaşan beyaz donları, püsküllerle süslenmiş eski ve cicili bicili yemenileriyle Efeler, koyu kahve giysileri içinde, demir ökçeli çizmeleriyle ağır ağır yürüyen, satmak için getirmiş olduğu kömürlerle yüklü deve veya eşeğine binmiş Türkmen ve Yörüklerden çok değişik bir görüntü yaratıyorlardı.... Pazılı kolları, kamasi, piştovu, gümüş kakmalı yatağanıyla gururlu bir kavas ile çarpık bacaklı, yarı aç, uygunsuz ve Müslümanca olmayan elbisesinden yarı kızgın yarı utanmış görünüşlü, mavi püskülüyle çirkin ve gereksiz fesiyle bir redif (nizami asker)..... görürüz. Yakında bir yerde, uzun bir sıra halinde Türk kadınları sarı terlikleriyle, sessizce, ayaklarını sürüye sürüye geçerler" ⁶³

Napier sokaklarda gezinirken de gördüklerini anlatmıştır fakat o da pazar yerini değişik ulusları incelemek için en iyi yerlerden biri olarak seçmiştir ⁶⁴. Onun öyküsü, hemen hemen her gözleminin dikkatini çekmiş olan, canlı ve ellerini kollarını sallaya sallaya hareket eden Levantenlerle, ağırbaşlı ve sakin Türkler arasındaki zıtlık üzerinde yoğunlaşmıştır. MacFarlane, "kahvehanelerin dışındaki düzlüklerde, uzun pipolarını içerken.... saatlerce hemen hemen hareketsiz ve sessiz oturan" ⁶⁵ adamların toplandıkları kahvelerdeki Türk erkeğinin eğlencesini izlemiştir. İtaliye harfleri kullanmış olması bu tarz bir davranışın yerinde duramayan Avrupalılar için ne kadar tuhaf olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Hareket ile hareketsizliğin anlamı, birçok gezginle beraber onun için Avrupalı ve Doğulu kişilik arasındaki önemli karşıtlığın göstergesi demektir.

Pazarlardan sonra "genel çekiciliği olan nokta" "Kervan Köprüsü" idi. Arundell, "cafinet (ihlamur ?) ağaçlarının gölgesinde içeceklerini

⁶³ Hamilton, W., *Researches Asia Minor*, I, 58.

⁶⁴ Napier, E., *Excursions Mediterranean*, II, 344.

⁶⁵ MacFarlane, Ch., *Constantinople 1828*, I, 92.

yudumlayan, sandalyelere oturmuş insanların sayısı"⁶⁶ na dikkat çekmektedir. Görünüşe göre İzmir'in sakinleri akşamları burada yürüyüşe çıkmaktan hoşlanıyorlardı ; Kervan Köprüsü şehrin kuzeyinde kısa bir mesafedeydi. 1808 yılında Semple'in anlatısına göre "bu İzmir cennetinin manzarası" ufak bir dere - eski Melez Çayı- çay bahçeleri, gezinti yerleri, uzun selvileriyle bir mezarlık ve "tek kemerli eski bir köprü"den oluşuyordu ⁶⁷. Birlikte tütün ve kahve içmek eğlencelerden biri sayılıyorsa, diğeri de hikâyeler anlatmaktı. Semple, Kervan Köprüsü'nü, Türk sosyal yaşantısına ait *tabloyu* izlemek için uygun bir gözlem yeri kabul etmiştir. Hatta kendisi manzarayı betimlemek için konuyla ilintili bir mecaz kullanmıştır : "Kervan Köprüsü İzmir'in tiyatrosudur". Burası Aristocu bir görüntü bütünlüğüne sahiptir ; "sahnesi tüm ulusların ortak prensip ve duyguları üzerine kurulmuştur"⁶⁸. Açıkcası, Semple'da, onu manzaranın bütünlüğü ve ulusların garip farklılıkları altında saklanan genel bir insanlık niteliğini ortaya çıkarmaya yönelten, Aydınlanma Devri'nin etkisi hâlâ daha canlıdır : Burada Türkler ve Avrupalılar açık bir şekilde ortak bir kişiliği paylaşmaktadırlar. "Filozof" gezginlerden çok turist sayılan daha sonraki gezginler artık pitoresk manzaraların incelenmesiyle ilgilenmezler. Onlar için Kervan Köprüsü'ndeki gezintiler, sadece görsel bir dürtü oluştururlar, o kadar. 1873 yılında ziyarete gelmiş olan Bayan Baillie olayların dışına taşabilen bir turist örneği sayılabilir ; ki o da sadece "bu noktada bulunan Doğulu topluluklar son derece pitoresk bir görüntü içindedirler" demiştir ⁶⁹.

İzmir'in içindeki bir tepenin başındaki Türk mezarlığı iki nedenden dolayı gezginlere ilginç gelmeye başlamıştı. Önce, sarıkl mezar taşlarıyla ve selvi korularıyla Türk mezarlıkları Türkiye'nin her yerinde Avrupalılar için en gözde yerlerdendi. İstanbul'un büyük mezarlıklarını ziyaret edip Doğu'ya has yalnızlığın bu ikonları karşısında heyecanlanmayı hiç bir zaman ihmal etmemişlerdi. Bu yalnızlık "duygusal" gezginlerce aranan bir şeydi. Emerson bu geleneği İzmir'de de sürdürür : "İşte ölümün hareketsizliğinin hüküm sürdüğü bu yerlerde insan kendini tam anlamıyla Doğu'da hisseder" ⁷⁰. Sonra da bu

⁶⁶ Arundell, F., *Discoveries Asia Minor*, I, 5.

⁶⁷ Semple, R., *Observations Spain Constantinople*, II, 204.

⁶⁸ Agy., II, 205.

⁶⁹ Baillie, E., *Sail to Smyrna*, 214.

⁷⁰ Emerson, J., *Letters Aegean*, I, 80.

ralarda bulunan kasvetli yaşlı insan toplulukları , aile sevgisiyle ölüye duyulan üzüntünün Avrupalı ve Türklerin ortak özellikleri olduğunun ve her iki toplumda da kadınların "merhametleri ve sıcak sevgileri" ile kendilerini belli ettiklerinin bir kanıtıdır ⁷¹. Ne de olsa İzmir sokaklarında dolaşan cenaze alayı seven ve üzülen insanları içinde barındırmaktaydı. En sonunda, Türk aile yaşamının insancılığı İzmir'deki esir öykülerine de konu olmuştur. Esir pazarı, eğer açık fikirli biriye burayı bir barbarlık göstergesi olarak ilân edecek olan bir İngiliz için iğrenç bir görüntü oluşturuyor olmalıydı. Fakat şu övgüleri yazmış olan Napier'de beklenen isyan görülmemiştir :

"Osmanlı'nın - satın aldıktan sonra - alıp satılan esir değil de kendi çocukları ve ailesinin bir bireyi olarak gördüğü bu zavallı yaratıklara karşı nazik davranışı..." ⁷²

Avrupalı gezginler İzmir'i özellikle bir evler ve sokaklar karmaşası olarak algılamışlardır sanki. Benim onların yazıları hakkındaki yazım, onları gezinti yerleri, pazarlar, hanlar ve çarşılar kadar izler, fakat sokaklara değil. Bunun bir nedeni İzmir'in Doğulu bir şehir olarak sokaklarının tümünü onlara açmamış olmasıdır. Doğulu sokak düzenini sadece biraz anlayabiliyorlardı, fakat daha çok, kelimenin tam anlamıyla bu sokaklarda yollarını bulamadıkları için sokakları hiç sevmiyorlardı. Şehri "çözemedikleri" için "çözülmemez" ilân etmişlerdi. İzmir sokakları için en gözde imgeleri labirentti. Burgess şu şekilde dert yanmaktadır :

"İzmir'in içi her birinin tek süsü çamurlu bir kanal olan dar ve kargacık burgacık sokaklardan oluşan bir labirenttir. Dillerin kargaşası her yandan insanın üstüne üstüne gelmektedir" ⁷³.

Hobhouse ise sokakları neredeyse Avrupalılar için geçit vermez buluyor :

"Dar sokaklar... bazı günlerde yürünemiyecek kadar kalabalık olur ve bu sıkışıklık bir eşek tarafından çekilen, iplerle

⁷¹ A.g.y., I, 81.

⁷² Napier, E., *Excursions Mediterranean*, II, 347.

⁷³ Burgess, R., *Greece Levant*, II, 75.

birbirine bağlı iki veya üç yüz devenin yavaş yavaş yürümeleriyle daha da artar"⁷⁴.

İzmir sokaklarının bu olumsuz imgesi gezginlerin kendi rahatsızlıklarından kaynaklanmaktadır. Eğer bu gezginler gerçek birer orta sınıf beyefendisiydilerse doğal olarak İzmir, İstanbul, Londra olması farketmeksizin tüm şehirlerdeki insan kalabalıklarından nefret edeceklerdi. Şehir kalabalığının boğucu varlığı 19. yüzyıl romanında olduğu kadar olaylara dayanan edebiyatta da görülen bir unsurdur. İzmir gibi Doğulu bir şehirde bulunmak etrafın son derece yabancı ve tuhaf görünüşlü olduğundan durumu daha da kötüleştiriyordu. Bir kere gezginler boşboşuna Avrupa şehirlerinde var olan katedraller, meydanlar, köprüler gibi mimari işaretlerin varlığını aramışlardır ; görünüşe göre İstanbul'un büyük camilerinden sonra İzmir'in camileri Doğululuğun işaretleri olarak algılanmamıştır.

Sonra evlerin numaraları sokakların adları yoktu ; yanında bir tercüman olmazsa gezgin kolaylıkla bu "karışıklıklar karmaşasında" kaybolurdu. Bu görsel ve işitsel şaşkınlığın üst üste binmesinden doğan etki 19. yüzyıl Avrupalılarında psikolojik bir sıkıntı yaratıyordu. Bu gezginler kendilerini sıkıştırılmış, klostrofobiye yakalanmış, iletişim kuramavacaklarmış ve / kalabalıkla temas ettikleri için kirlenmiş gibi hissetmişler ve açık havaya kaçıp kurtulmak istemişlerdir. Burgess bu labirentten "kolaylıkla ve güven içinde nefes alınabilecek tek yer" olan limana kaçabilince rahatlamıştır⁷⁵. Bayan Baillie de "üzerinize üzerinize gelen hamal, eşek, katır vb.'den" çok rahatsız olmuş ve "tekrar açık bir alana çıktığımızda çok memnuniyet" duymuştu⁷⁶. Aslında Bayan Ballie kendini toplumdaki sakınarak tipik bir Viktoria burjuvazisi sergiliyordu ; ki kişiye özel ruhsal alanının ve bireyselliğin önem kazandığı bu Victoria burjuvazisi devamlı olarak Doğu kalabalığı tarafından deliniyordu. Türklerin İzmir'inde açık alanlar yoktu, en azından Avrupa şehirleriyle karşılaştırılınca. İstanbul'un en azından yabancı ziyaretçilerin dolaşabileceği bir At Meydanı, bir antik Hipodromu vardı, fakat ne

⁷⁴ Hobhouse, J.C., *Journal Albania Constantinople*, II, 617. Cp. Napier, E., *Excursions Mediterranean*, II, 343.

⁷⁵ Burgess, R., *Greece Levant*, II, 75.

⁷⁶ Ballie, E., *Sail to Smyrna*, 212 -3.

yazık ki İzmir, meydanlardan, bulvardan, parklardan ve eğlence yerlerinden yoksundu. İzmir'in Londra'daki gibi her sınıftan İngilizin gece eğlenceleri için toplandığı Vauxhall ve Ranelagh gibi eğlence bahçeleri ; Roma'daki aristokrat ailelerin faytonlarının debdebe ve gösteriş içinde resm-i geçit yaptıkları Piazza Navona gibi meydanları ; burjuvaların gezinerek modern bir başkentten en son modasını beğeniyle izledikleri Paris bulvarları da yoktu. Türlerin İzmir'i daha alçak gönüllü bir şehirdi ; Kervan Köprüsü'nün yakınındaki gezinti yeri gibi eğlence yerleri, gezginlere pitoresk bir Türk toplumu imgesi sunuyordu. Türk toplumunun en önemli düzenleri ve sınıf ayırımı ise Avrupalı gezginlerce hiç bir zaman tam olarak anlaşılammıştı. Yine de Kervan Köprüsü ünlü benzerleriyle aynı görevi üstleniyordu ; burayı Paris Bulvarlarının yerine örnek gösterdiği zaman bu Arundell'in fark etmiş olduğu gerçektir :

"Kervan Köprüsü'ne... İzmir'in İtalyan Bulvarı denebilirdi..

Yiyecekler Paris tarzı olmasa ve çok az sayıda hanım bulunsa bile manzarası çok gösterişlidir" ⁷⁷.

Avrupalılara göre mantıksızca da olsa Türk İzmir'inin şehirselleşme zevkleri şehrin içinde değil de dışında bulunuyordu. Bunun sonucu olarak da gezginler betimleyici enerjilerini İzmir'in dışına olduğu kadar içine harcamamışlardır yani şehrin doğal çevresi öykülerinde büyük bir yer kaplar. O yüzden benim öyküm, gezginlerin deneyimlerinde birinci sırayı alan bir konuyla bittiğinden, belirli bir tartışmacı mantık öne sürebilir. Bu sözü edilen konu daha önce dış açı olarak nitelendirmiş olduğum gezginlerin İzmir ve çevresi hakkındaki ilk görüşleridir.

Yazılardan biri 19. yüzyılın ilk zamanlarında yaşamış olan gezginler arasında yaygın olan İzmir'in romantik görüntüsünü, tüm diğer öykülerden çok daha güzel betimlemiştir. Bu yazıda, denizden yaklaşırken görüntüsü "anlatılması olanaksız bir güzellikler resmi" oluşturan 1822 yılının İzmir'i hakkındaki Arundell'in yazısıdır :

"Pagus dağının bayırları ve eteğindeki düzlük, batmakta olan güneşin ışınlarıyla alev alev parlayan cami minareleriyle kubbeleri ve kiremit damlı, boyalı balkonlu sayısız evle dop-

⁷⁷ Arundell, F., *Discoveries Asia Minor*, I, 5.

⁷⁸ Slade, A., *Turkey Greece*, II, 83 ; Fellows, Ch., *Journal Asia Minor*, I.

doludur. Sonra eski kalerin dağın tepesine taç gibi oturmuş olan karanlık duvarları görünür ; hemen altındaki selvi korusu daha da karanlıktır ; aşağıda ise değişik biçimlerde değişik ulusların gemileri körfezi doldurmuştur ; savaş gemileri ve konsolos evlerinin üstünde tüm ulusların kendi bayrakları dalgalanmaktadır ; pitoresk sacolevalar ile sürülerce kayık dalgalar üzerinde süzölmektedirler ; olağan dışı çizgileriyle her iki tarafta da yükselen heybetli dağlar zelzele veya volkanların etkileriyle öyle kuvvetli bir morla renklenmiştir ki ne bu renkler ne de su üzerindeki altın çizgiler Claude tarafından bile resmedilemezdi ; sağ tarafta su kıyısında çok sayıda çadır ve hayvanla dolu olan, son derece zengin çayırlandaki kadife çimenler gümüş rengi zeytinlerle zutluk içindedirler⁷⁹ .

Bu yazı büyük bir ölçüde Thomas Allom'un gravüründe yansıtılanlarla aynı seviyededir⁸⁰. Her iki imgenin birbirine olan yakınlığı romantik çevre anlayışının ortak ilkesinden kaynaklanmaktadır.

Her ikisi de genel izlenimlerinin topografik ayrıntılar açısından gerçeklik kaygısı taşımaz. Her ikisi de şehri bize uzaktan veya başka bir deyişle şehri bize engin kırlarla çevrelenmiş olarak aktarırlar. Çevresiyle şehir organik bir ilişkiye girer; şehir bir birliğin doğal çekirdeğini oluşturur, çevresi de şehre ruhsal yönden rahatlamak için bir alan, bir atmosfer oluşmasını sağlar.

Allom'un gravürü 19. yüzyıl ortalarına kadar yaygınlığını korumuş olan bir çeşit şehrsel resimciliğe aittir. Aslında bu eldeki romantik envanteri düzenleyen bir çeşittir yani doğal ve insan yapısı unsurlar birbirlerine öyle bir bağlanmışlardır ki ayrıntılı ve birleşik bir durum yaratırlar. Allom'un vedutası temsili bir tablo oluşturmaktadır ; olayı öncelikle doğal dekorları ön plana çıkarıp şehrsel olan-

⁷⁹ Arundell, F., *Discoveries Asia Minor*, II, 356.

⁸⁰ Thomas Allom, "Smyra," London : Virtue, sayfası ve tarihi belli değildir. Sekiz sayfalık (4 varak) bölümlerden oluşan ve Allom'un gravürlerinin alınmış olduğu bu kitabı ne yazık ki bu gün inceleyemiyorum. Bu kitabın incil ile ilgili çizimleri içerdiği ve 1830-1840 yılları dolaylarında basılmış olduğu kesindir.

ları azaltarak dramatize etmektedir. Ayrıntılı bir şekilde inceleyecek olursak, resmin solunda şehir ön plandan arka plana doğru uzamaktadır ; cami-lerin kubbelerinin küçük küçük sayısız çatı arasında bir zıtlık oluşturduğu resimde, orantısız olarak şehire az bir yer ayrılmıştır ve hatta körfezle gemilere daha da kısıtlı bir alan bırakılmıştır. Resmin arka planında körfezin karşı kıyısındaki dağların çizgileriyle uyum gösteren bir kale silüeti vardır. Resmin merkezi özellikle de sağ tarafı bir grup uzun, koyu renkli mezarlık selvisiyle geri plandan ayrılmıştır; aslına bakılacak olursa ön plan mekankoli ve yas simgeleriyle doludur: Ağaçlar, sarıklı mezar taşları, hayalet misali tabut taşıyan Türk cenaze alayı. Sağ tarafta ise gezintiye gelmiş olan bir grup Türk, izleyici, bu üzücü manzarada gördüklerini paylaşmaya davet etmektedir.

Allom'un İzmir'i, mezarlığın yanı başındaki canlı şehir biçiminde tanıtmaması ; Emerson'un Türk mezarlıklarının duygusal değerlerini "bu yerlerde insan kendini tam anlamıyla Doğu'da hisseder " şeklinde yorumlamasıyla bağlantılıdır. Allom'un cenaze manzarası, İzmir hakkındaki *vedutasının* Doğululaşabilmesi için ressamca bir strateji görevi görmektedir. "Haraphk", "yalnızlık", "ölümün durgunluğu" konuları, Avrupalıların Türk kırları ile ilgili övkülerinde düzenli olarak tekrarlanır ; böylece de bu tür duyguları taşıyan araçların metinsel veya resimsel varlıkları hemen hemen otomatikman Doğu ile özleştiriliyordu⁸¹.

Allom'un aksine Arundell İzmir'i melankolik tonlarda betimlemez ; o daha çok insanın aklına zenginlik, debdebe, canlılık havası getirir. O da yaratmış olduğu etkiyi ressamvari bir tanımlama tarzı sayesinde sağlamıştır. Okuyucunun dikkati arka plandaki dağlardan, aşağıda, düzlükteki şehre doğru çekilir; sonra kaleye doğru aradan da hemen altındaki selvilere, daha sonra da her ulustan gemilerle dolu körfeze, oradan her iki tarafta bulunan ve şehri çerçeveleyen büyük dağlara ve son olarak da Türkmen çadırları ve otlayan hayvanların bulunduğu ön plana çevrilir. onun İzmir tanımı inatla o günlerde çok tutulmakta olan pitoresk formüllerin izindedir.

⁸¹ Emerson, J., *Letters Aegean*, I, 80.

Richard Payne Knight görsel güzelliği ve özellikle de doğadaki pitoreski *Analytical Inquiry into the Principles of Taste* (1805) adlı eserinde şöyle tanımlamaktadır :

"Uyumlu ama yine parlak ve ışık, gölge ve rengin birbirine zıt olan ama karışık olmayan bileşimlerinin birbirine kaynaşması ama karmaşa içinde olmaması ve ... kümelere... bölünmesi bölümlerin şaşırtıcı derecede karışık görünmesi ve yüzey ile renk cümbüşünün çeşililiği gibi ⁸²".

Gerçekten de Arundell yazısına renk ve yüzeysellik örnekleri de katmıştır : mor dağlar, "su yüzeyindeki altından damarlar", "gümüş rengi zeytinlerle zıtlık içindeki kadife çimenler". Yaptığı kanımlarda kütleli şekillerle -"heybetli boylarıyla... dağlar"- ince ayrıntıları -"kiremit damlar ve boyalı balkonlar"- birleştirmiştir. Deniz üstünde süzülmekte olan teknelerden de anlaşılacağı gibi onun İzmir'i canlı ve hareketlidir. Ama o da *vedutasının* ressamvari özelliklerini abartma tehlikesiyle karşı karşıyaydı çünkü pitoresk tarz ile çağdaşlarının Claude Lorrain'in altından bir güneşin ışınlarıyla yıkanmakta olan idealize edilmiş bir insanlık ve insanlığın yapıtlarını saran uyumlu bir doğayı anlatan resimleri için yazılmış bir açıklama kitabı sayesinde farkına varabildikleri, kahramanlık manzaraları geleneğini, birbirleriyle karıştırmaktadır. Arundell rahatlıkla anlaşılacağı gibi Claud-eyen bir kır manzarası düşünmektedir ama bunu yaparken sadece Claude'un ismini çağrıştırmakla kalmaz kendi betimlemesi için İzmir'in "gün batımı"ndaki parlaklık ve gösterişi ile körfezin altın ve gümüş renklerini ve zeytin koruluklarını seçer. Daha önce de söylemiş olduğum gibi Arundell'in çevresiyle İzmir hakkındaki görüşü Türk şehirleri karşısında 19. yüzyıl gezginin görgüsünün bir özelliğidir. Gezginler uzaktan yani dış açıdan İzmir'in estetik özelliklerine, pitoresk silüetine, körfezin ve dağların yükselmekte olan doğal biçimlerine ve tüm bunların Doğulu güzelliğine hayran olmaktan mutluydular.

⁸² Richard Payne Knight, *Analytical Inquiry into the Principles of Taste*, London, 1805, Pt. I, ch. V. 16.

Ana Kaynaklar Bibliyografyası

Arundell, FrancisVyvyan Iago, *A visit to the seven churches of Asia ; with an excursion into Pisidia*. London, 1828.

Arundell, Francis Vyvyan Iago, *Discoveries in Asia Minor*. 2 cilt. London, 1834.

Baillie, E.C.C., *A sail to Smyrna*. London, 1873.

Burgess, Richard, *Greece and the Levant*. 2 cilt. London, 1835.

Carne, John, *Letters from the East*. London, 1826.

Chandler, Richard, *Travels in Asia Minor*. Oxford, 1775.

Christmas, Henry, *The shores and islands of the Mediterranean, including a visit to the seven churches of Asia*. 3 cilt. London, 1829.

Fellows, Charles, *A journal written during an excursion in Asia Minor (...) 1838*. London, 1839.

Fuller, John, *Narrative of a tour thorough some parts of the Turkish Empire*. London 1830.

Galt, John, *Voyages (...) in the years 1809, 1810, and 1811 ; containing statistical, commercial (...) observations of (...) Turkey*. London, 1812.

Galt, John, *Letters from the Levant*. London, 1813.

Hamilton, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia ; with some account of their antiquities and geology*. 2 cilt. London, 1842.

Hartley, John, *Researches in Greece and the Levant*. London, 1831.

Hobhouse, John Cam, *A journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*. 2 cilt. London, 1813 (ikinci baskı)

Kinglake, Alexander William, *Eothen*, London, (1844) 1913.

- Lamartine, Alphonse, *Voyage en Orient* (Oeuvres complètes, tome VII), Paris, 1861.
- MacFarlane, Charles, *Constantinople in 1828. A Residence of sixteen months in the Turkish capital and provinces*. 2 cilt. London, 1829 (ikinci baskı).
- Macgill, Thomas, *Travels in Turkey, Italy, and Russia, during the years 1803, 1804, 1805, and 1806*. 2 cilt. London, 1808.
- Madden, Richard Robert, *Travels in Turkey, Egypt (...) in 1824, 1825, 1826, and 1827*. 2 cilt. London, 1829.
- (Murray ; John Publishing Firm), *A handbook for travellers in Turkey*. London, (1840) 1854 (üçüncü baskı).
- Napier, Edward, *Excursions along the shores of the Mediterranean*. 2 cilt. London, 1842.
- Prokesch von Osten, Anton, *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*. 3 cilt. Stuttgart, 1836.
- Schweitzer, Georg, *Auf Urlaub im Orient*. Berlin, 1890.
- Semple, Robert, *Observations on a journey through Spain and Italy (...) and thence to Smyrna and Constantinople*. 2 cilt. London, 1807.
- Slade, Adolphus, *Turkey, Greece and Malta*. 2 cilt. London, 1837.
- Sutherland, David, *A tour up the Straits, from Gibraltar to Constantinople*. London, 1790 (ikinci baskı).
- Warburton, Bartholomew Eliot George, *The crescent and the cross : or, romance and realities of eastern travel*. 2 cilt. London, (1845) 1846 (beşinci baskı).
- Wilson, William Rae, *Travels in Egypt and the Holy Land (...) with a journey through Turkey (...)* London, 1824 (ikinci baskı)